

**ANDIJON VILOYATI TOG‘ OLDI HUDUDLARIDA IQLIM VA
RELYEF OMILLARINING LANDSHAFT SHAKLLANISHIGA TA’SIRI**

Uktamov Urayimjon Shavkatjon o‘g‘li

Andijon davlat pedagogika instituti

Biologiya va geografiya kafedrasi mudiri, phd

Xusanova Mashxura Erkinjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti talabasi

Kirish. Farg‘ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan Andijon viloyati tog‘ oldi hududlari o‘zining murakkab tabiiy-geografik sharoitlari bilan ajralib turadi. Ushbu hududlarda landshaftlarning shakllanishi va rivojlanishida iqlim hamda relyef omillari muhim o‘rin tutadi. Tog‘ oldi zonalarining balandlik bo‘yicha tabaqalanishi, yonbag‘irlarning ekspozitsiyasi va qiyaligi, shuningdek harorat hamda yog‘inlarning hududiy taqsimlanishi landshaft komponentlarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Andijon viloyati tog‘ oldi hududlarida tabiiy sharoitlarning xilma-xilligi natijasida turli tuproq tiplari, o‘simlik qoplami va gidrologik tizimlar vujudga kelgan. Ayniqsa, iqlim elementlari va relyef xususiyatlarining o‘zaro bog‘liqligi hududda landshaftlarning hududiy differensiyalanishiga sabab bo‘ladi. Balandlikning ortib borishi bilan haroratning pasayishi va yog‘in miqdorining ko‘payishi tabiiy geografik komplekslarning tarkibi va tuzilishida muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Hozirgi kunda tog‘ oldi hududlarida tabiiy resurslardan foydalanishning ortib borishi, yerlarning o‘zlashtirilishi va xo‘jalik faoliyatining kengayishi landshaftlarning rivojlanish jarayonlarini yanada murakkablashtirmoqda. Shu sababli Andijon viloyati tog‘ oldi hududlarida iqlim va relyef omillarining landshaft shakllanishidagi rolini o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. O‘zbekiston hududi tekislik hamda tog‘oldi va tog‘ qismlariga bo‘linadi. Tekislik qismi Respublikamizning shimoli-g‘arbiy va g‘arbiy qismidagi yer yuzasi okean sathidan taxminan 100-250 metr baland bo‘lgan O‘zbekistonning eng qurg‘oqchil qismlaridir. Tog‘oldi va tog‘ qismi O‘zbekiston hududining janubi-sharqiy va sharqiy qismlari (adirlar, og‘oldilari, toglar, tog‘ oraliqlaridagi vodiylar)ni o‘z ichiga oladi. Bu hududlar tog‘ga tomon o‘zgarib borganligidan balandlik mintaqalanishi vujudga keladi. Andijon viloyati geografik joylashuviga ko‘ra O‘zbekistonning sharqiy qismida Farg‘ona vodiysi (botiq)da joylashgan bo‘lib, eng shimoliy nuqtasi Paxtaobod tumani Madaniyat qishlog‘i 410 031 shimoliy kenglik, eng janubiy nuqtasi Marhamat tumani Qorachatir tog‘larining shimoliy yonbag‘irlarida, 400

241 sharqiy uzoqlik, sharqiy nuqtasi Xonobod shahri yaqinida joylashgan Jiydabuloq qishlog'i sharqida 730 101 sharqiy uzoqlik, eng g'arbiy nuqtasi esa Ulug'nor tumani Yangi Baliqchi qishlog'i g'arbida 710 311 sharqiy uzoqlikga to'g'ri keladi. Viloyat shimoldan janubga 74,5 km, g'arbdan sharqqa 144 km ga cho'zilgan.

Viloyat hududi kichik bo'lishiga qaramay, tabiiy geografik xususiyatlari rang barang. Viloyatning tekislik landshaftlari egallagan qismi Yozyovon va Qoraqalpog' cho'li cho'l landshaftida, adir landshaftlari Asaka, Bog'ishamol va Teshiktosh adirlariga, shimolida Chotqol tog' tizimi, sharqida Farg'ona tog'tizimining, janub va janubi sharqida Oloy tog' tizimining 1000-2000 metr balandlikdagi past tog'lari landshaftlarida joylashgan. Landshaftlarning ma'muriy tumanlardagi ulushi xisobi bo'yicha;

- past tog' landshaftlari -Qo'rg'ontepa, Bulog-boshi, Xo'jaobod tumanlarida viloyat jami hududining 0.3 foizi

- adir landshafti - Qo'rg'ontepa, Jalaquduq, Xo'jaobod, Andijon, Marhamat, Asaka, Bulog-boshi, Paxtaobod, tumanlarida viloyat jami hududining 36.5 foizi

- tekislik landshaftlari - Ulug'nor, Bo'ston, Shahrixon, Baliqchi, Oltinko'l, Izboskan tumanlarida viloyat jami hududining 63.2 foizi tarzida farqlanadi.

Andijon viloyati Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan bo'lib, uning tog' oldi hududlari asosan vodiyning adir va tog' etaklari mintaqalarini o'z ichiga oladi. Mazkur hududlar relyefining murakkabligi, balandlikning bosqichma-bosqich ortib borishi hamda tabiiy komponentlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Tog' oldi hududlarida balandlikning o'zgarishi natijasida iqlim, tuproq va o'simlik qoplamida sezilarli hududiy tafovutlar kuzatiladi. Shuning uchun ham bu hududlar landshaftlarning shakllanishi va rivojlanishini o'rganish uchun qulay tabiiy geografik makon hisoblanadi.

Iqlim bu landshaftlarni hosil qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lib, hududdagi tabiiy jarayonlarning kechishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Andijon viloyati tog' oldi hududlarida iqlimning kontinental xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Yoz oylarida havo harorati yuqori bo'lib, qish mavsumida esa nisbatan sovuq ob-havo kuzatiladi. Harorat va namlikning hududiy taqsimlanishi landshaft komponentlarining rivojlanish darajasini belgilaydi.

Bu qayta o'zlashtirish jarayonlari, ayniqsa qishloq xo'jaligida, tuproq va suv resurslarini intensiv ishlatish, eroziya va tuproq unumdorligining o'zgarishiga olib kelib, tabiiy landshaftlarning antropogen landshaftlarga aylanish jarayonini tezlashtiradi. Natijada, landshaftning ekologik va iqtisodiy funksiyalari bir-biriga bog'liq holda rivojlanadi.

Andijon viloyati tog' va tog'oldi landshaftlari o'zgarishi quyidagi yo'nalishlarda sodir bo'ladi: relyefning o'zgarishi, tuproqda chirindi

miqdorining kamayishi, agroiirrigatsion yotqiziqlarning vujudga kelishi, tuproq qoplamining yuvilishi, landshaftlarning ifloslanishi, injener-geografik jarayonlarning rivojlanishi va hokazolar

Tog' oldi hududlarida balandlik ortib borishi bilan harorat pasayadi va yog'in miqdori ortadi. Natijada namlikka talabchan o'simlik turlarining rivojlanishi uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Yog'in miqdorining ko'payishi tuproq hosil bo'lish jarayonlarini jadallashtirib, unumdor tuproqlarning shakllanishiga yordam beradi. Aksincha, pastroq va qurg'oqchil hududlarda bug'lanishning yuqoriligi tufayli o'simlik qoplami siyraklashadi va landshaftlarning qurg'oqchil turlari vujudga keladi.

Iqlim sharoitlari hududning gidrologik tizimiga ham ta'sir ko'rsatadi. Atmosfera yog'inlari va mavsumiy qorlarning erishi natijasida hosil bo'ladigan oqar suvlar relyefning shakllanishi va eroziya jarayonlarining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Relyef landshaftning morfologik asosini tashkil etadi. Andijon viloyati tog' oldi hududlarida relyefning balandligi, qiyaligi va ekspozitsiyasi tabiiy komponentlarning taqsimlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Relyefning turli shakllari quyosh radiatsiyasining taqsimlanishiga, namlikning saqlanishiga va tuproq hosil bo'lish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Janubiy yonbag'irlar quyosh nurlarini ko'proq qabul qilishi sababli quruqroq va issiqroq bo'ladi. Natijada bu hududlarda qurg'oqchilikka chidamli o'simlik turlari rivojlanadi. Shimoliy yonbag'irlarda esa namlik ko'proq saqlanib qoladi, harorat nisbatan past bo'ladi va o'simlik qoplami zichroq shakllanadi.

Relyefning qiyaligi eroziya jarayonlarining rivojlanishiga ham ta'sir etadi. Tik yonbag'irlarda yomg'ir va erigan qor suvlari tuproq qatlamini yuvib ketishi natijasida suv eroziyasi kuchayadi. Bu esa tuproq unumdorligining pasayishiga va landshaftlarning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Nisbatan tekis hududlarda esa akkumulyativ jarayonlar ustun bo'lib, unumdor tuproq qatlamlari shakllanadi.

Andijon viloyati tog' oldi hududlarida iqlim va relyef omillari bir-biri bilan uzviy bog'liq holda landshaftlarni shakllantiradi. Relyefning balandligi va yo'nalishi iqlim elementlarining taqsimlanishiga ta'sir etsa, iqlim omillari relyef yuzasida sodir bo'ladigan fizik va kimyoviy jarayonlarni boshqaradi. Natijada turli balandlik mintaqalarida o'ziga xos tabiiy geografik komplekslar vujudga keladi.

Masalan, tog' etaklarida bo'z tuproqlar va efemer o'simliklar keng tarqalgan bo'lsa, balandroq hududlarda qo'ng'ir tuproqlar va butazor landshaftlari rivojlangan. Bu holat iqlim va relyef omillarining birgalikdagi ta'siri natijasida yuzaga kelgan tabiiy zonallikning ifodasidir.

So'nggi yillarda Andijon viloyati tog' oldi hududlarida aholi sonining

ortishi va xo‘jalik faoliyatining kengayishi natijasida tabiiy landshaftlarda sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Tog‘ oldi hududlaridan yaylov sifatida foydalanish, bog‘dorchilik va dehqonchilikni rivojlantirish, yangi aholi punktlarining tashkil etilishi tabiiy landshaftlarning madaniylashuviga olib kelmoqda.

Biroq antropogen ta’sir kuchayishiga qaramasdan, hudud landshaftlarining shakllanishi va rivojlanishida iqlim hamda relyef omillari asosiy tabiiy omillar bo‘lib qolmoqda. Inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar ham ko‘pincha mavjud tabiiy geografik sharoitlarga moslashgan holda rivojlanadi.

Shunday qilib, Andijon viloyati tog‘ oldi hududlarida landshaftlarning shakllanishi va rivojlanishi iqlim hamda relyef omillarining murakkab o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Mazkur omillar hududning tabiiy geografik qiyofasini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Andijon viloyati tog‘ oldi hududlarida landshaftlarning tabiiy holatini saqlash va ulardan oqilona foydalanishni ta’minlash uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Avvalo, tog‘ yonbag‘irlarida eroziya jarayonlarining oldini olish maqsadida himoya o‘rmonzorlari va butazorlarni kengaytirish, qiyaliklarda terassalash usullaridan foydalanish hamda tuproqni muhofaza qiluvchi agroteknik tadbirlarni qo‘llash lozim. Shuningdek, yaylovlardan me’yoriy foydalanish, chorva yuklamasini tartibga solish va degradatsiyaga uchragan hududlarni rekultivatsiya qilish orqali tabiiy o‘simlik qoplamini tiklash mumkin. Suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini joriy etish va suv manbalarini muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, hudud landshaftlarining ekologik holatini muntazam monitoring qilib borish, tabiiy geografik sharoitlarni hisobga olgan holda xo‘jalik faoliyatini tashkil etish hamda aholi o‘rtasida ekologik madaniyatni oshirish bo‘yicha targ‘ibot ishlarini kuchaytirish zarur. Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi Andijon viloyati tog‘ oldi hududlarida landshaftlarning barqaror rivojlanishini ta’minlash, tabiiy resurslarni asrash va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ahmadaliyev Yu.I. Yer resurslaridan foydalanish geoekologiyasi. Monografiya -T.: «Fan va texnologiyalar» nashriyoti, 2014. -158 b
2. Babushkin L.N., Kogay I.A., Zakirov SH.S. Agroklimatichyeskiye usloviya syelskogo xozyaystva Uzbyekistana. –T.: Myexnat, 1985. s.168
3. Baratov P. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1996. –196 b.

4. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslarining holati to'g'risida milliy hisobot. T.: "Yergeodezkadastr" davlat qo'mitasi, 2024. – 87 b.
5. Uktamov U. Sh. Cho'l landshaftlarining shakllanishida tabiiy geografik omillarning ro'li. // Innovatsion ta'lim muhitida geografiya: tadqiqotlar, muammolar va yechimlar. Farg'ona vodiysi geograflari uyushmasining ilmiy-amaliy seminari materiallari. Namangan – 2023. – B. 57-66
6. Уктамов У.Ш. Марказий Фарғона чўл ландшафт комплексларида экологик мувозанатнинг бузилиши ва геоэкологик вазият таҳлили. // Tabiiy fanlarni o'qitishning dolzarb muammolari, zamonaviy yondashuvlari va istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya. – Buxoro 2024. 216-220 b
7. Uktamov U.Sh. Markaziy Farg'ona cho'l landshaftlarida cho'llanish jarayoni va ularning ekologik oqibatlari. // Tabiiy fanlarni o'qitishning dolzarb muammolari, zamonaviy yondashuvlari va istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro 2024. 213-215 b.
8. Uktamov U.Sh. Markaziy Farg'ona cho'llarining tabiiy sharoiti va asosiy xususiyatlari // "Tabiiy fanlarni o'qitish" mavzusidagi xalqaro hamkorlar ishtirokidagi ilmiy amaliy konfrensiya. – Andijon, 29-may 2024 yil. 23-26 b.